מעריב
ספרות
אמנות
ביקורת

אור צהריים, אור ערב

מאת משה שמיר

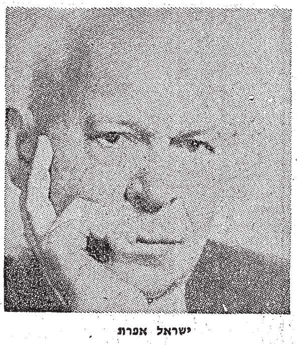
ישראל אפרת

ישראל אפרת: מלים ודממה, שירה ומסה: תשל"ב־תשל"ו, ספרית פועלים, תל־אביב, תשל"ח, 186 עמ'.

שני ספרי שירה הונחו על שולחננו באחרונה, שיש להם נקודות־מגע רבות במישור החיצוני, והם שני עולמות אישיים וכה־נבדלים ברובד הפנימי, ושוב מתאחדים הם באיזו מהות שורשית עמוקה. זימון הופעתם יחדיו מקרי הוא, זימון קריאתם יחדיו הוא מכפלת חויה אמנותית בגילוי מחשבתי.

נקודת־מגעם במישור החיצוני נכללות במעגל שייכותם אל הקבוצה האמריקאית בספרותנו — **ישראל אפרת**, מבכירי האסכולה המצויינת הזאת, שעוד בשנות השלושים המוקדמות קבעה לה תחום משלה בשירתנו ועד היום לא זכתה לתשומת הלב הראויה במלואה, ראובן בן יוסף, הצעיר וכמדומני גם האחרון בה, הארצישראלי ביותר בה, גם מבחינת הביוגרפיה שלו כיוצר, גם מבחינת נוף־הסמלים שלו. יש נקודות־מגע בתחום התימאטיקה: קטנות של יום־יום. יש קירבה בסגולת התבוננות החריפה אל הפרט, שהבקיעה אל גרעין הרגע החולף היא מפיקה ממנו את האידיאה של הנצחי. יש דמיון בכיוון הישיר אל ההיגד הרעיוני או המוסרי, ממילא עוז לכנות בשם את האינטימי והמוצנע ביותר, ללא שמץ אלימות. יש דמיון בעצם המדיום השירי — שהוא לירקה מובהקת, ניגונה רך ועצור.

אבל מכאן ואילך באים שני העולמות הנבדלים, עולם ומרכזו. אפתח בבכיר, בישראל אפרת, משורר רענן, מדהים תמיד מחדש בחד־פעמיות הראשונית של מבטו: משורר פז, שבימים אלה ממש (ט' בסיון, 15 ביוני) ימלאו לו פ"ז שנים. אנו באים, אפוא, לדון בספר שנכתב על ידי משורר משנתו השמונים ואחת ואילך.

ישראל אפרת: מלים ודממה

„המילה זקוקה לסדקים"

שני שערים בספרו החדש — העשירי לכינוס כתביו — של ישראל אפרת: שער ראשון — שירה, שער שני — מסות קטנות. אבל אחד הוא הפרדס אליו מוליכים שני השערים — פרדס השירה הצרופה, שהנכנס בו לא יצא לעולם.

השירה לגבי משורר כאפרת איננה מדיום להבעה או כלי לקישור, אף איננה רק עמידה כלפי העולם. היא, לדידו, האפשרות היחידה לקיום, היא הקיום והוכחתו, היא הממשות היחידה. הוא למד ושנה, אף לימד ויצר בתחום ההגות והפילוסופיה, הוא אחד מדקי־האבחנה ועתירי־ההשכלה בין מאסאינו. ספק אם מישהו כתב בעברית דברים עמוקים ומאלפים יותר משכתב הוא בסוגיות האסתטיקה — אך כל אלה אינם אלא סעיפי־משנה בהווייתו המשוררית של האיש. הלירקה של ישראל אפרת שרויה באור החסד של הגילוי וההתגלות — וכל מעייני הפילוסופים שבכל הדורות מכונפים בה כפי שהגיאולוגיה מכונפת בתוך יהלום אחד: רגע ההתגבשות הוא כבר מאחורינו, ולעולם לא נדע את סודו.

קבוצת השירים הפותחת את הספר, „על מלים ודממה", אומרת מה שאומרות כל המסות הקטנות, החותמות את הספר — אלא היא אומרת זאת באותה עוצמה יתירה של שיר: בישות קיומית של עובדת־טבע. לא במקרה הציב המשורר את הקבוצה הזאת בראש ספרו. יש בה התנצלות, או אזהרה, או וידוי: כל מה שיש בידי לתת לכם הוא חוסר־האפשרות לתת, כל מה שאני משמיע — הוא אי־השמע. כל המלים — הם חצים אל הדממה. „אלהים הוא העין" אומר המשורר בקבוצה אחרת, במקום אחר (ע' 19) — ו„הרושם בעל כרחנו הוא שהאין מתקרב בהשגתנו להיות גרעין ההוויה" אומר המשורר באחת ממסותיו (ע' 97) — ותמצית הדברים: העין מובילה אל האין. אלא כאן עדיפותה הגדולה של השירה. מה שהשכל חלש מהשיג ומהביע — חי הרגש השירי בחויה מלאה. לאחר „כניסת האני למרחב החפשי של העומד לבד" (ע' 11) קורא המשורר אל האני, אל עצמו, או אל כל אחד מאתנו, הנלוה אליו במסע הזה אל האין: „...משה בחזקה את הדלי הכבד / הממרה בחלום עת יוער / וזרחו מימיו האפלים בברק החמה / מסדקיו ופרציו מכל צד / ברגע ההוא / של חזרה אל הבאר" (ע' 12).

יש, אפוא, ברגע נטול־הזמן והמשך, של ההצצה אל הממשות — זאת העולה אלינו כדלי כבד מן המעמקים, יש הארה פתאומית, דוקא הודות לסדקים ולפרצים, דוקא הודות לטירופן של המלים, לחריגתן מהרצובות חוקיהן — יש הארה ברגע ההוא — — אכן, ברגע של החזרה אל הבאר. אי־ההיתפשות של הממשות, התחמקותה של המציאות מן המבט והמבע, החזרה אל הבאר האפלה של הלא־נתפש — הוא רגע ההארה, הוא רגע ההתגלות השירית.

* * *

אם קבוצת השירים הראשונה היא בבחינת „ארס פואטיקה" של המשורר — באה הקבוצה השניה („בין הירח והזרקור") לבדוק את האפשרות להביע בדרך השיר את שאלת־השאלות של הפילוסופיה: העולם שמעבר לחושים. ודאי, אין כאן עוד נוסחה גואלת אחת, כמוצרי־יהירותם של כהני־השכל. הרי גם הגאים בהגיגינו הם „רק חוט אחיזה / על גשר רעוע וצר" (ע' 20). מה שיש כאן איננו גם הצהרה חוזרת או הוכחה נוספת על אי־האפשרות לחרוג מתוך עצמנו. מה שיש כאן הוא תמצית תחושת הכאב של ההכרה המתמיד להושיט יד אל „הפנימיות הלופתת של חוץ, / של החוץ הרחוק —" (שם).

ומה שנפלא בשירים אלה הוא, שתחושת הכאב הזאת, האנושית כל־כך, באה לידי ביטוי בשורת תמונות שיריות, שכל אחת מהן מכוונת גם את לב הקורא במין כאב של הזדהות. הנה אותה יחידה קטנה־לאין־סוף, בלתי ניתנת להימדד לפי עצם מהותה, שהיא תשתית־היש בגירסת חכמי־המדע — הנה היא „פס דק וקטן משתחוה ורוקד / כגת מתוך קסת של דיזוני" (ע' 16) — והוא לכוד, מאחורי קדקדו, באור העין הקרחית של הירח (של אור מציאות גרמי־היקום שמחוץ לנו) והוא מתעוות בסילון מסנוור של זרקור (של אור הדעה והחקירה האנושיים) — והאצבע מושטת אל חזהו: הזהו?

הנה אתה, האיש בעולמו, החי את חייו בתנועה מתמדת אל זולת־המקום וזולת־האדם — „אך הכל אינו אלא משחק סוליטר/רק מקלו המקיש של עיוור". (ע' 17) — עד שפתאם תחרד: „אן נעלם / המימד השלישי של עולם?" (שם).

או הנה הנער והנערה של ימינו, שאהבתם היתה לצעקה — כי „הנפש איננה / קטועה באפס ברקוזה / כשהאבות לא היו בבית / והשאירה אחריה בגוף צעקת קיטועה" (ע' 18). כאן, אגב, מתוך אותו מעגל קסמים סגור של אין־געת, פורץ רמז ראשון לאפשרות־הנחמה היחידה — אליו חוזר המשורר מיד בשיר שאחריו. העין היחידה האפשרית, „אלוהים הוא העין" — „והעין הזאת ניטלה מאתנו / חדלנו להיות אגדה / והלב נסתמא" (ע' 19).

ולאחר שיר, שהוא הקרוב ביותר בגישתו אל המילון הפילוסופי־מדעי („וכל כלך רוטט מפחדים שהם הם / המספרים הבלתי־מדברים של ימינו / מעכבי כל צירוף וסיכום" — ע' 20) — שני שירי חויה, מצויירת בדקות של אמן, וממילא באיזו רוח של חנינה והומור מפויס. בשניהם עונה תמונה — על התהיה. הנה „אנו חיים עם עולם כמו זוג שהזקין: / כבר הבנה הדדית פחות או יותר, / וכמעט ללא שיח" (ע' 21) — אבל אותה „הבנה" היא רק שלשלת חוליות־שאלות, נמסרות מדור לדור. איש אינו שואל ואינו קרב להשקיף אל „תוך החוליה עצמה שם הראי הקטן / של השאלה התהומית בשלשלת כולה —" — ואז באה תמונת־התשובה: „אולי הראשון שראה בהקיצו / אשה לפניו" — אולי אדם הראשון רק הוא „היה האחד ששאל, שקרב, / ומות נשק לו קרחית אחורי צוארו" (שם).

את השיר השני, סוגר הקבוצה הזאת, נביא במלואו, כי הוא אחד ממעשי־הנס שבכוחם מסוגל הסמל השירי לומר יותר מאלף כרכים מלומדים.

עֶשְׂרֵה טְפָחִים מֵעַל הַגַּגּוֹת הַשֶּׁלֶג
רַק חִזּוּן מְעֻלָּט תּוֹךְ־תּוֹכוֹ־מְהֻרְהָר.
חִזּוּן זֶה
מַתַּן גְּבָהִים קָרִים
מִתְגַּלֶּה
בִּסְפָרִים שְׁלוּבִים וַהֲפוּכִים מִתְעַלְעֲלִים אַט אַט
בְּטַחֲנַת יַלְדוּתֵנוּ
רַק עִם כְּנִיסָתוֹ אֶל הַסִּמְטָה הַצָּרָה
קָרוֹב לְהֵרָמְסוֹ בְּאוֹרַח יָקָר
מִתַּחַת לְהַנְדָּסָה שֶׁל קַוִּים מִשְׁתַּבְּרִים לְלֹא הֶרֶף.
הַבֵּט,
עַל סְלִיַּת אַחַד הַדּוֹרְבִּים
אֲנָחָה לְבָנָה —
הַכֹּל שֶׁנִּשְׁאַר מִמַּתַּן הַגְּבָהִים הַקָּרִים. ע' 22

*

הרצון להביא שירים בשלימותם הולך וגובר, ככל שהעיון בשירים נמשך והנסיון להביע את רושמם העמוק מתגלה יותר ויותר כחסר־סיכוי. ארבעה שירים קצרים באים תחת הכותרת „מעוגן מרחוק", שהיא עצמה היגד שירי תמציתי: מעוגנים אנו זה בזה — אבל מרחוק. אם נמשיך בשיטתנו (ההוטאת, כמובן, לאמת „הראי הקטן שבתוך החוליה עצמה"), אם נוסיף לנסות להגדיר את תחומי התעסוקה של כל קבוצה — נאמר, כי קבוצה זו עוסקת בסוגיית „אני־אתה" בפילוסופיה. אי האפשרות הזאת, הנצחית, הטבועה בקיומנו — מלווה אותנו גם בתחום זה, אבל אולי הכאב, והפצע, והאהבה והמות — אולי הם אפשרות כלשהי של קירוב רחוקים, כי בהם אנו מגלים את עצמנו. „מי זה ומה זה אתה אם לא כאבך?" שואל המשורר, לאחר שידע, כי „ככל שנתקרב / כן נעמוד פנים אל־פנים מול אותו המרחק". ואמנם: „ככל שנתקרב — / כן נרגיש כאב ועלבון משלנו". (ע' 23).

פצעי הדממה (דממה — ודם, ששורשם אחד?) הם תוצאתה של שירת הפיטן, וכאשר קולט הקורא בכפו נטפים אחדים וכבדים — „אז אאזין, אז נחש אנחש / כלשהו בגביע כפי, כלשהו". (ע' 24). גם המות הוא ממשות שאין הספק אוחז בה, „כי כולנו מתים כלשהו מסביב לנפטר — המהות היחידה היוצרת תבנית / מנסורת ברזל סביבה".

אבל חזק מן המגניט הסמוי של המות הוא המגניט הגלוי של האהבה. הוא גם ניגודו של מגניט המות, האפשרות האחרת לממשות. ויבוא שוב שיר במלוא־ניגונו וידבר בשם עצמו.

הָאַהֲבָה תָּמִיד שְׁאֵלָה:
מַה שְּׁמֵךְ?
וְהָאַהֲבָה הַחוֹזֶרֶת מוֹסֶרֶת הַסּוֹד
שֶׁזֶּה עַתָּה עָלָה מִתּוֹכָהּ בְּגָלוּי,
שֶׁעָמֹק וְיָקָר מִכָּל שֵׁם יְדַעְתּוֹ עַד כֹּה —
לָמָּה זֶּה תִּשְׁאַל לִשְׁמִי וְהוּא פֶּלִאי.

וְאוֹתוֹ בַּחֲרָדָה הִיא מַפְקֶדֶת בְּכַף יַד חֲבֶרְתָּהּ:
נָא לֹא לְפַעְנֵחַ,
נָא לֹא לְנַסּוֹת,
פֶּן אֶגַּע. ע' 25

*

מעט מעט יוצאים אנו עם דפי הספר מתוך חביון סוגרו של האני המתלבט — ונמשכים אחר עינו של המשורר. מעתה יגע במטה־הקסמים ויעורר סודות וחידות כמשקיף על דמויות ורגעים מבחוץ. הבגרות נותנת לו ולנו את חסד ההתבוננות. מה שקורה בתוכנו — קורה גם בחוצנו. הנה השחף — תמונת טבע קרירה כמעט — הרי איננו אלא תמונת השיר, „כי לא הכנפים רק הלב / רק דחף הלב —" (ע' 27), או הנה התבוננות, כמו מבחוץ, אל משבר נפשי, כאשר גרעיני המות ניתקים ונמלטים במרדף זה אחר זה, או אותו שעשוע אופטי ידוע, אשליית ההיצמדות של נקודה בתוך עיגול, הנכנסים זה בזה משני עבריו של קו מתוח — „אז תלמד איך לעמוד בפני שיר או כוכב", מאלפנו המשורר, כמסקנה מאותו תרגיל. והמסקנה מתעצמת והולכת: „להפעיל כל קומה שבנפש יחדיו, / כל אחת עד תהום לתודה, ויחדיו, ויחדיו". (ע' 30).

אנו באים אל שני פרקי השירה הגדולים בספר, האחד — „רישומים בדרך" — קבוצת דיוקני אדם ונוף, שיש בהם כשרון־רישום נדיר, מופת של דיוק וקלות, הומור חריף עד סארקאזם לפעמים אבל עיקרם הוא בשלשלת חוליות, גילוי אחר גילוי, של המובן והמתפענח, ראשי חצים אל דממה

(הסוף בעמוד הבא)

אנטוני רודולף

הקבר

מֶזֶג־הָאֲוִיר טָבַע בּוֹ חוֹתָמוֹ;
עֲשָׂבִים שׁוֹטִים וְעָפָר
מוֹחֲקִים אֶת הַמִּלִּים.

הַזְּמַן מַנְמִיךְ
עַצְמוֹ לְאַט
אַךְ בְּוַדַּאי נִחְיֶה
אִי מָוֶת
לְמַעַן תִּהְיֶה הָאֶבֶן
כָּכָה / הֶעָבָר:
מוּתָשִׁית, מְכֻרְסֶמֶת.

פֹּה וָשָׁם
אֲנִי מַבְחִין
בְּאוֹתִיּוֹת,
אֲפִלּוּ בְּמִלִּים.

הָאָבָק שֶׁבְּתוֹךְ
הַקֶּבֶר קָרוֹב
לָאֶבֶן יוֹתֵר
מִמֶּנִּי. עַכְשָׁו
מָקוֹם הוּא צִיּוּן.

עברית: משה דור

אנטוני רודולף, משורר אנגלו־יהודי צעיר. השירים לקוחים מספרו האחרון, „אותו נהר פעמיים".

ברנר, אהובי

פרסום ראשון של מכתבי עגנון לי"ח ברנר ולזלמן שוקן

השנים שעשה ש"י עגנון בגרמניה (1912—1924), לאחר עלייתו הראשונה ארצה בתחילת המאה, משתקפות במיבחר מכתבים זה, המתפרסם כאן לראשונה.

אלה אגרות שנכתבו לשני אישים שמילאו תפקיד חשוב בהתפתחות הקאריירה הספרותית שלו: זלמן שוקן וי"ח ברנר.

עם ברנר נפגש עגנון לראשונה בשנת 1908 בלמברג, שעה שהיה בדרכו לארץ ישראל. הם שבו ונפגשו בארץ, וכאן היה עגנון שולח לברנר, ששמו הלך לפניו כסופר נודע, את סיפוריו הראשונים, חרד לקראת גזר דינו.

לאחר שנסע לגרמניה נקלע עגנון לתחום השפעה שונה ונתרחק מברנר גם מבחינת „צרכיו הנפשיים", מכתביו התמעטו, ואף המלחמה שפרצה אז הקשתה על הקשרים בין גרמניה לארץ־ישראל. לאחר המלחמה מתפרסם עגנון כסופר בעל ייחוד עצמי, ושוב אינו כותב לברנר כאל פטרונו בענייני ספרות, כדרך שעשה באגרותיו עשר שנים לפני כן. הוא ניתק עצמו ממנו, וכבש לו דרך משלו.

האגרות לזלמן שוקן נכתבו אף הן בתקופת ישיבתו בגרמניה. שוקן — איש עסקים, עסקן ציוני ושוחר תרבות — התוודע לעגנון ב־1915, באמצעות מרטין בובר וליאו הרמן (שכיהן אז כמזכיר הוועד הפועל הציוני), וכבר בשנה שלאחר מכן החל להיות מיצינט שלו. ב־1925 החליט להוציא לאור את כתביו, ולשם כך ייסד לימים את בית־ההוצאה שלו.

האגרות המתפרסמות כאן הן מיבחר מתוך 17 אגרות שנשלחו לברנר ו־14 לשוקן, הרואות אור בקובץ העתיד להתפרסם בקרוב: ש"י עגנון — מחקרים ותעודות, בעריכת גרשון שקד ורפאל וייזר (מוסד ביאליק, ירושלים). הערות והסברים לאגרות לשוקן נכתבו בידי מלאכי בית־אריה, ולאגרות לברנר — בידי רפאל וייזר.

ש"י עגנון בשנות ה־30

ברלין, מרץ 1916 = אדר ב', תרע"ו

לאדוני שוקן היקר לי שלום וברכה

קבלתי את הכסף סך מאה וחמשים מארק וגם את מכתבו הנכבד קבלתי. מה אומר ומה אדבר. תמים דעים אני עם כל דברי המכתב. רק אלקים שלח אותו. ואם יתן לי ה' מנוח מסביב ודאי לא יתחרט כבודו על המעשה הזה. כי מאמין אנכי כי יכול אוכל וגם אעשה. וספרי אשר אחבר יהיה לצבי ולתפארת לדעת נשמת האומה הישראלית. וגם אפשר יהיה לי להתבונן מתוך כך בסיפורי, לעשות בהם כל כמה שדעתי מגעת. ואלקים יהי' בעזרי.

אך אחת שאלתי מנפשו היקרה, אותה אבקש: שמעשה זה שהוא עושה עמי יהיה בעיניו לדבר שהוא למעלה מתמיכה פרטית. אם כי יודע אני כי מי כאדוני יודע להעריך את תרבותנו. אמרו רבותינו: יש מאכיל את אביו פסיונים — יונות צלויות — וטרדו מן העולם ויש מטחינו ברחיים ומביאו לחיי העולם הבא. ומה נמלצו דבריהם ז"ל.

מחר יקבל תשובתי בדבר הספרים וכן בנוגע לשאר הענינים.

מכבדו ומוקירו מאד
ש"י טשאטשקיס

מר ליאו הרמן[1] אמר לי כי דברים לו אלי בשם אדוני אך עדיין לא הגיד לי דבר. היום אראה

* * *

Berlin-Charlottenburg 3.5.1916 = ל' ניסן, תרע"ו

לאדוני לשוקן. אחרי עבודה קשה ומרובה הלכתי לי לשוח — לקריאת הגבירות הדורשות בשלומי ליפה גוף זה. כמעט כל החורף לא הייתי בחוץ והיום נתתי את פני לשמש וגם הפלגנו בסירה. אי אפשר לכתוב. השמש שוקעת.

ברכת ערב
ש"י טשאטשקיס

* * *

Leipzig יולי 1917 / תמוז תרע"ז

ובכן בליפציג האויר יפה. קסי"ל פליק"ר[2] מזמר ברחוב. הוא זקן, נמוך ושמן. פנים מזרחיים. חדר לי בדיוטה התחתונה. מטה רעה. שאון כל הלילה. ישנתי מעט ורע. חלום: ליאונרדו עושה סוס גדול מאד וראשו מגיע השמים, ועל הסוס רוכב המלך המשיח. את המשיח לא ראיתי כי הסוס היה גבוה מאד מאד. היום קונצרט בפוילוס קירכ"ע[3]. באו לקרוא אותי ולא הלכתי מרוב עייפות. ארוחת הערב היתה מצוינה וארוחת הבוקר בישה כמעט את ארוחת הערב. לבעלת ביתי שתי בנות. אחת מורה לפסנתר והשניה לומדת ציור. המורה הבטיחה לי להציע לי את מטתי אולי אנוח. זאת הקטנה, הצירת אינה יודעת להציע יפה את המטה[4]. אחותי מקבלת כבר תשעים מארק לחודש ומשימה עצמה רוטשילד.

בברכה רבה
ש"י טשאטשקיס

1. מזכיר הווער"פ הציוני ועורך „יידישע רונדשאו".
2. Kesselflicker, פחח בגרמנית. מתקני כלי־בית של פח היו נוהגים להלך בחוצות בגרמניה ולהציע את שירותיהם בזימרה.
3. Paulinerkirche, כנסיית האוניברסיטה בלייפציג.
4. אווירתו של הסיפור 'עד הנה' ניכרת במכתב זה.

גלויית־דואר. ברלין, 8.11.13

ברנר אהובי,

המשל אומר: מז"ט און לקי"ך איז קיין מאל ניט שפעט[5]! — ובכן יקירי אהובי הנני מברך אותך ואת ביתך בברכת מז"ט ובכל טוב שבעולם שתראה חיים עם האשה אשר בחרת ושמחת בה כל ימי חייך![6]

אצלי אין שום חדשות. בבוצץ הייתי רק כשמונה ימים ולא ראיתי נחת אפילו כרגע. אבי הי"ו חולה ומחלתו חזקה וכו' ועולמי כמנהגו נוהג.

ושאלת מתי אבוא לא"י: ברנר עוד תראה בנים ובני בנים ואני לא"י טרם עליתי. האמת אגיד לך אין לי הצורך החשק והתשוקה. לזרא היו לי היושבים וכו' ומתענגים לנפשותיהם בברלין און פראווע"ן[7] געגועים לאה"ק.

אהבך ש"י

* * *

מינכן, 16 בפברואר 1920

לברנר מחמד נפשי. אולי יגיעו פעם דברי אליך וידעת כי כל הימים אשר נתקתי ממך הגיתי בך. כמה פעמים ראיתיך בחלום הלילה, ופעם גם בהקיץ באמצע היום כשאתה יושב על העגלה כשבוי רוסי, ממש כל קבלת עול החיים באהבה היה ניכר ממך.

מה מאד חפצתי לדעת את כל אשר אתך ולהודיעך את כל אשר אתי. אנשים הרבה הכרתי במשך ימי נדודי ואחד כמוך לא מצאתי. מה נאוו הלילות בירושלים בלכתנו יחד בנתיבות ממושכות ולבנות.

במשך הזמן חליתי ושכבתי למשכב כחצי שנה[8], וגם עתה לא נרפיתי עוד, כי אין לי פינת בית ואני נע ונד כל הימים. הנני שולח לך, רק לך, של גורדוי אלא שמפני שלא היה ליבם שלם עם גורדוי דחו את המכתבים.

שני שירים, אולי יביעו לך את כל עקת מצבי. מרוב כעסי וצרותי ושעמום אני כותב סיפורים הרבה אין קץ. וגם נפתיתי לפרסמם. בקרוב אני מוסר לדפוס את ספורי בצרור החיים[9]. אלקים יודע ועד כמה קשה עלי הדבר. כל זכרונות ימי נעורי, חיי זקני וחיי אבי ואמי מנוחתם כבוד צרורים בצרור זה, גם זכר אלף בני אדם יבוא שם.

קראתי את דבריך על מעלות ומורדות ואשמח כי זכרתני. שופמן שחתך את הספור והדפיסו מלא שגיאות ועדיין לא הדפיס את הסוף עתיד ליתן את הדין. זה יותר משנה הוא מעכב אצלו את ספורי עובדיה בעל מום, לא ,כבוד' ולא פרוטה. בקרוב יצא ספורי גבעת החול, הוא תשרי הידוע לך.

במשך הזמן הכרתי לדעת את המאורות הגדולים שלנו. ווען מען איך האב פיינד האט גאט אויך נישט ליעב[10].

מה שלומך בגשמיות וברוחניות ומה שלום אשתך היקרה. כמה בנים לכם? לוא ידעתם את האהבה שאני אוהב אתכם כי אז לא עצרתם במלים.

עכשיו אני מתגורר במינכן בפנסיון בתוך ד' אמות שאין בהן משלי ולא כלום. אני יוצא ונכנס לתיאטרונים, אפילו מאחורי הפרגוד (,יקנאו בי סופרי א"י ,המודרניים') בחורף ישבתי הרחק מאדם העיר בכפר ועבדתי עד שגרשוני מן הדירה. אם אמצא מקום להתגורר באחד הכפרים שוב אשוב אל עבודתי.

שלום לך ממני אוהבך בכל לבו ובכל נפשו
ש"י הנטרד

את השירים אשר אמרתי לשלוח לך לא שלחתי — סלח!

5. 'למזל טוב ולתופינים לעולם אין השעה מאוחרת'.
6. בספטמבר 1913 (אלול תרע"ג) נישאו ברנר וחיה בת הרב שמואל משה ברוידא, שהיתה אז גננת ביפו.
7. 'מקיימים' געגועים (בהדגשת המלאכותיות שבגעגועים).
8. עגנון שכב בבית־החולים היהודי בברלין בחורף תרע"ז, לאחר שנפסל לגיוס צבאי בבדיקה רפואית בתקופת מלחמת־העולם הראשונה.
9. 'בצרור החיים' — רומאן שהיה מוכן לדפוס ועמד לצאת לאור בהוצאת 'שטיבל'. נשרף בשריפת הבית שבו התגורר עגנון בבאד־הומבורג ב־4.6.24.
10. מי שאני שונאו, אף אלוהים אינו אוהבו.